

Г. П. ПАСЕМКО

ГЕНЕЗА І ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА АГРАРНІ ВІДНОСИНИ

Досліджено генезу та еволюцію інституту власності на землю. Визначено взаємозв'язок еволюції інституту власності на землю та розвитку аграрних відносин.

Ключові слова: власність, інститут власності на землю, теорії власності, аграрні відносини.

The genesis and evolution the institution of land ownership. Correlation of the evolution of institution property in land and the development of agrarian relations.

Key words: property, institute land ownership, property rights theory, agrarian relations.

Власність на землю була і залишається основою всієї системи аграрних відносин, і від того, яким чином вирішуються питання відносин власності на землю, залежить весь економічний фундамент аграрного устрою. У загальному вигляді власність як економічна категорія являє собою суспільні відносини, що виникають з приводу присвоєння предметів природи, матеріальних і духовних благ, створених у процесі праці в межах певної форми суспільного способу виробництва [6, с. 237]. Наведена трактовка сутності власності вказує, що глибинним джерелом її виникнення є праця. Зв'язок між власністю та працею був помічений ще давніми мислителями, і в цьому немає нічого дивного, оскільки людина для власного виживання вимушена була перетворювати об'єкти природи на необхідні їй речі, які належали тому, хто їх виробив.

Помічена залежність між працею і власністю пізніше була покладена в основу трудової теорії, засновником якої був Дж. Локк [9]. Для розуміння сутності власності важливо також акцентувати увагу на її правовому аспекті – присвоєння виникає за визнання природного права людини володіти, користуватися та розпоряджатися речами, виготовленими у процесі праці, в якій би формі ми його не розглядали: індивідуальній, колективній чи суспільній. Право власності, таким чином, забезпечувало людині економічну та юридичну свободу, і завдяки цьому приватна власність мала значний позитивний вплив на розвиток суспільства, що визнають представники різних економічних шкіл [3; 9; 10; 12].

Але якщо відносно власності, виникнення якої пов'язане з процесом праці, сформувалася більш-менш одностайна точка зору, то відносно власності, яка виникла унаслідок відчуження об'єктів природи, до цих пір точиться запекла суперечка. Особливо це стосується власності на землю, яка розглядається як суспільні

відносини, які визначають приналежність земельної ділянки тій чи іншій особі (групі осіб). Основною відмінністю земельної власності від усіх інших видів є спосіб присвоєння. Якщо власність на матеріальні речі, виготовлені людиною, виникла внаслідок визнання суспільством її природного права володіти результатами своєї праці, то власність на землю завжди була пов'язана із захопленням людиною певної частини території. Ця характерна особливість виникнення земельної власності не залишалася поза увагою дослідників. "Історія свідчить, що присвоєння природних ресурсів за всіх часів відбувається двома основними способами: чи освоєнням територій, вільних від присутності людей, чи насильницьким захопленням земель, що раніше вже були освоєні або захоплені іншими людьми" [5, с. 29]. Незважаючи на значний науковий інтерес до окресленої предметної галузі, в Україні поки що не сформовано цілісної концепції відносно ринку землі, що актуалізує необхідність проведення наукових досліджень у цьому напрямі.

Мета статті полягає в дослідженні генези та еволюції інституту власності на землю та його впливу на розвиток аграрних відносин.

Уже сам генезис земельної власності криє в собі суперечності, що є основою виникнення економічних протиріч не лише в аграрній сфері, а й у суспільстві взагалі і, набуваючи нових форм, існують до цього часу. Перш за все, необхідно звернути увагу, що в контексті аграрних відносин присвоєння земельної ділянки здійснюється з метою її продуктивного використання, причому це використання має на меті виробництво абсолютно необхідних життєвих благ, у першу чергу продуктів харчування. Таким чином, власник земельної ділянки отримує економічну свободу, а всі інші, хто не володіє землею, потрапляють в економічну залежність, оскільки вони вимушені якимось чином отримувати від землевласника необхідні для існування життєві блага. Унаслідок цього земельна власність має більш потужний вплив на економічну структуру суспільства через розподільчі відносини: спочатку суспільство ділиться на землевласників і тих, хто не володіє землею, а потім ще раз на цій же основі (основі земельної власності), на тих, хто володіє продуктами використання землі і тих, хто таких продуктів позбавлений, а отже, вимушений вступати у відносини із землевласниками з приводу їх отримання.

Відносини власності на землю уособлюють у собі два типи відносин: 1) відносини привласнення (присвоєння) земельної ділянки; 2) відносини використання (володіння). Саме відносини володіння є визначальними у розвитку аграрних відносин, оскільки обумовлюють способи поєднання землі, праці і капіталу, матеріально-технічну основу виробництва, розподіл праці, технологічну та економічну інтеграцію тощо.

Усі теорії власності, вихідною позицією яких є генезис власності, відображають більшою мірою її філософські та історичні аспекти. Зокрема, П. Георгієвський пояснює походження власності насамперед інстинктом самозбереження. Оскільки окремо взята людина слабка, вона для успішності виживання об'єднується з іншими собі подібними, але в межах цієї спільноти

прикладає індивідуальну працю для створення благ і у такий спосіб з'являється поняття права приватної, особистої власності на справу рук окремої людини [2].

Західноєвропейські філософи І. Фіхте, Ф. Шталь виводили право приватної власності з особистості людини, якій необхідне панування над речами для прояву себе. Питання виникнення приватної власності і її розподілу залишилися поза увагою цих теоретиків, а разом із цим і той факт, що більшість людей у суспільстві не мають тієї власності, яка необхідна для прояву господарської особистості [17; 18].

Відповідно до теорії захоплення (*Res nullus primo occupanti*), представником якої, зокрема, є Г. Гроцій, походження права приватної власності пояснюється захопленням нічийних речей у ході історичного розвитку [4]. Як і іншими теоріями, не розглядаються питання подальшого використання захоплених ділянок, а також повністю ігнорується той факт, що первісні людські спільноти не мали приватної власності на землю.

Спільну власність на землю описував Вергілій, який зазначав, що поля зовсім не знали влади. “Навіть знаком відзначати або межею відокремлювати ниви не потрібно було. Все спільно здобували” [14, с. 68]. Теза про усупільнення власності на землю і зараз є надзвичайно поширеною, незважаючи на потужність інституту приватної власності.

Чисто зовнішнім поясненням існуючого права приватної власності обмежується легальна теорія (Т. Гоббс, Ш. Л. Монтеск'є), відповідно до якої державна влада, визнаючи цю форму власності доцільною, санкціонує й охороняє її [3; 12]. Ця теорія виправдує будь-яку форму власності, а не тільки приватну, якщо її встановила держава. Але більш цікавими, з точки зору пояснення еволюції аграрних відносин, є теорії, в яких розглядаються економічні аспекти володіння землею.

Сучасні теорії пояснюють право власності як продукт історичного розвитку суспільства, яке набуває певної форми в певних конкретно-історичних умовах і зберігається до тих пір, поки не змінюються суспільні умови. Найбільш відомою із них є теорія “суспільного добробуту”: “Якщо ми дозволяємо окремим особистостям заволодівати незайнятим багатством, якщо ми визнаємо певні права людини на те, що вважається продуктом її праці, якщо ми зводимо у форму закону елементи приватної власності, – то у всіх цих випадках суспільство цілком виразно допускає ці права тому, що ясно усвідомлює, що вони сприяють загальному добробуту...” [7].

Економічний зміст відносин власності вказує на існування тісного зв'язку між способом організації виробництва і формою власності, проти чого немає заперечень. Проте в сучасній вітчизняній літературі існують різні точки зору на характер причинно-наслідкового зв'язку між феноменом земельної власності та відносинами, що складаються з приводу використання землі як засобу виробництва. Наприклад, А. Третяк вважає, що саме спосіб виробництва є причиною виникнення певної форми власності [16]. “Зв'язок форм власності і способів виробництва (способів господарювання), – пише він, – та обумовленість перших другими завжди була очевидною істиною для творчої думки науковців” [Там же, с. 25].

Та все ж більш поширеною є думка, що саме форма власності є детермінантою відносно виробничих відносин [3; 8; 9; 10]. У “Капіталі” К. Маркс зазначає, що основу докапіталістичного дрібного виробництва в землеробстві складала приватна власність селянина на його засіб виробництва – землю [10]. Але такий спосіб виробництва, на його думку, передбачає парцеляцію земельних ділянок, виключає їх концентрацію, а отже, гальмує подальший розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Заміна дрібнобуржуазного способу виробництва капіталістичним була пов’язана із переходом від приватної власності безпосереднього виробника до капіталістичної приватної власності: “Приватна власність, добута працею власника, заснована ...на зрощуванні окремого незалежного робітника з його знаряддями та засобами праці, витісняється капіталістичною приватною власністю, яка покоїться на експлуатації чужої, але формально вільної робочої сили” [11, с. 772].

У роботі “Нові господарські течії в селянському житті” В. І. Ленін показує, що саме майнове розшарування селян обумовлює якісну зміну виробничих відносин в аграрній сфері. “Визнаючи глибокий економічний розбрат у сучасному селянстві, ми не можемо вже обмежитися одним лише розподілом селян на декілька прошарків за ступенем майнового забезпечення. Такий розподіл був би достатнім, якби все вищесказане різноманіття зводилося до різниці кількісної. Але це не так. Якщо в одній частині селян метою землеволодіння є комерційна вигода і результатом – великий грошовий дохід, а в іншій – землеробство не забезпечує навіть необхідні потреби сім’ї, якщо вищі групи селян засновують своє покращене господарство на зубожінні нижчих, якщо заможне селянство значною мірою користується найманою працею, а бідне вимушене продавати свою робочу силу, – то це вже, без сумніву, якісна різниця...” [8, с. 35].

Досліджуючи економічне походження власності на землю, В. Другак зазначає: “...перш ніж почати виробництво продуктів для обміну, людина спершу має придбати необхідні ресурси. А придбати їх вона може не інакше, як захопивши...” [5, с. 30].

Покласти край протиставленню вищенаведених точок зору доцільно, навівши висловлювання І. Буздалова, яке ми підтримуємо: “Пусті балачки про те, що головне не у власності на землю..., а в тих чи інших економічних чинниках, в цінах та інших елементах господарського механізму, свідчать про те, що науковий аналіз проблеми поставлено з ніг на голову. Безперечно, ці елементи є важливими, але похідними від економічної основи суспільства – відносин власності” [1, с. 27].

Визначальним у розумінні сутності власності є поняття “присвоєння”, тобто відокремлення частини якогось майна людиною (групою людей) і ставлення до нього як до свого, визнання його своєю приналежністю. Тому суспільні відносини, що виникають з приводу визнання приналежності земельної ділянки тій чи іншій особі (групі осіб), і складають зміст економічної категорії “земельна власність”.

Сучасна теорія аграрних відносин більшою мірою торкається не проблем земельної власності як такої, а проблеми, яка стосується вибору форми її

втілення. До сьогоднішнього дня питання про те, якій формі власності – приватній (як різновиду – колективній) чи суспільній (як різновиду – державній) – віддати перевагу залишається відкритим. Остаточне розв’язання цієї проблеми унеможливується цілим рядом наведених нижче обставин.

1. Історичні традиції присвоєння земельних ділянок. У багатьох азійських і африканських країнах земля належала верховному правителю і лише значно пізніше почала передаватися різними способами у приватну власність.

На території сучасних країн Західної Європи землі захоплювалися у результаті ведення воєнних дій, а потім розподілялися між переможцями. У Росії форма земельної власності визначалася умовами заселення і там, де для освоєння території потрібною була колективна (артільна) робота, – виникала общинна власність, там, де такої потреби не було, – з’являлася відокремлена власність, яка, проте, також мала общинний характер.

Історичні умови виникнення земельної власності в Україні були ще більш різноманітними, оскільки її землі в сучасних кордонах протягом багатьох століть належали різним державам: Польщі, Австро-Угорській та Російській імперіям, пізніше входили до складу Радянського Союзу. Тому для України характерними були і азійський, і європейський типи формування земельної власності.

2. Швидкість розвитку капіталістичних відносин у землеробстві, який характеризувався, за словами К. Маркса, “перетворенням індивідуальних і розрізнених засобів виробництва в суспільно концентровані” [11, с. 771]. У країнах Західної Європи ці процеси відбувалися набагато швидше, ніж у інших частинах світу, тому класична приватна власність на землю сформувалася у перше чергу на європейському континенті. Але навіть там можна зустріти архетип аграрного виробництва, притаманний докапіталістичній формі організації економіки, – натуральне господарство. Ще більш характерним натуральне господарство є для сільського господарства африканських і значної частини азійських країн. В українському аграрному секторі економіки цей архетип завжди був присутній у вигляді особистого підсобного господарства.

3. Соціокультурні особливості суспільства, зокрема яскраво виражений індивідуалізм поведінки економічного суб’єкта в європейському просторі, більшою мірою вплинули на формування формального права (у т.ч. й права власності), ніж станова-політичні умовності діяльності, що існували в інших країнах (соціогрупові, кастові обмеження щодо придбання власності).

4. Розповсюдження та прийняття соціалістичних ідей, спрямованих на ліквідацію приватної власності, існування якої породжувало експлуатацію людини людиною.

Радикальний (революційний) перехід від індивідуального до суспільного (колективного) в Радянському Союзі, до складу якого входила Україна, мав унеможливити ситуацію, за якої землевласник експлуатував би найманого працівника, використовуючи його працю.

5. Темпи та рівень індустріалізації сільського господарства. Вищі швидкість та інтенсивність процесу індустріалізації в аграрній сфері європейських країн є

закономірним наслідком існування ліберальної ідеології, яка ґрунтувалася на визнанні найширшої свободи підприємництва. Закони ринку сприяли концентрації земельної власності в руках більш ефективних господарств, які не могли б її обробляти без відповідних засобів виробництва. Концентрація земельної власності й індустріалізація галузі є процесами взаємозалежними і взаємообумовленими: землевласник розширює власність лише в тому випадку, коли він має у своєму розпорядженні засоби для обробітку землі; у свою чергу, концентрація власності та зростання масштабів виробництва дають змогу більше коштів спрямовувати на науково-технічне забезпечення.

6. Державна політика, яка створювала відповідні умови для реалізації права власності на землю, керуючись при цьому національними інтересами, прагненням до соціальної стабілізації, екологічними імперативами тощо. Показовим є те, що сучасна державна політика в земельній сфері багатьох європейських країн є більш жорсткою в порівнянні з державною політикою, що чиниться в Україні. Рівень свободи землевласника в нашій країні провокує всюдозволеність, яка наближається до свавілля, тоді як у багатьох країнах світу вже усвідомлено, що земля насправді є національним багатством, розмір якого з розрахунку на одну особу скорочується, а тому існування держави напряму пов'язане не стільки з ефективним, скільки з раціональним використанням земельних ресурсів.

Ретроспективний аналіз розвитку приватної власності дозволяє констатувати, що протягом тривалого часу людство не знало іншої приватної власності, крім тої, котра поширювалася на рухомість або на будинки, оскільки ці предмети вважалися продуктом індивідуальної праці. Так, Г. Спенсер зазначає, що в давньоєврейській мові немає терміна для позначення земельної власності саме тому, що ідея власності спочатку не стосувалася нерухомого майна, а пов'язувалася тільки з володінням невільникми й худобою [15].

У процесі розвитку земельної власності можна виокремити декілька послідовних стадій, обумовлених способом життя людей.

1. Земельна власність не могла бути створеною в суспільстві, що живе полюванням або у вівчарських племенах, які ведуть кочовий спосіб життя. Земельна власність зароджується разом із зародженням землеробства. Але вона виникає не відразу, по-перше, тому, що землі ще вдосталь і тому ніхто не відчуває потреби відмежовувати собі окремі ділянки, а по-друге, тому, що способи обробітку землі перебувають ще в зародковому стані, а тому виникає потреба у періодичній зміні виснажених земельних ділянок новими, що не сприяє їх закріпленню за певними особами чи групами осіб. Земля обробляється якщо і не всією спільнотою, то, принаймні, за таких умов, що всім байдуже, хто на ній працює, бо земельні території належать всьому суспільству або, точніше, роду чи племені. Виробник при цьому є власником тільки благ, отриманих у результаті ведення землеробства.

2. Розвиток землеробства, завдяки вдосконаленню знарядь праці, сприяє поширенню осідлого способу життя. У той же час зростає щільність населення, а отже, і потреба в продуктах харчування. Це обумовлює потребу в підвищенні продуктивності хліборобської діяльності, що забезпечується природним

відбором більш придатних до землеробства людей і закріпленням за ними певних земельних ділянок.

Але в цей період володіння земельними ділянками, по-перше, має тимчасовий характер, а по-друге, періодично відбувається перерозподіл землі між людьми внаслідок воєнних конфліктів, міграції населення, високої смертності тощо. Земля, хоча і продовжує вважатися суспільною власністю, на певний час розподіляється між усіма главами родин: у більш ранні періоди – лише на рік, тобто на час, потрібний для завершення повного циклу землеробських робіт, а в подальшому, в міру вдосконалення способів обробітку землі і збільшення часу, потрібного для завершення усіх необхідних робіт, – на більш тривалі періоди. Це родові риси общинної форми власності на землю. У Росії, наприклад земля належала всім домовласникам села, тобто громаді, яка і розподіляла її між своїми членами, звичайно через кожні три роки (строки переділу були різними в різних громадах).

3. Із часом ці періодичні перерозподіли зникають із господарської практики: ті, хто добре обробляв землю, неохоче погоджуються на операцію, яка періодично віднімає в них засіб для отримання продукту на користь громади. Таким чином, формуються умови для виникнення сімейної власності, кожна родина остаточно залишає за собою земельну ділянку. Але при цьому ще зарано вести мову про приватну власність, оскільки право володіння землею не передбачає існування права розпорядження нею: глава родини не може ні продати, ні подарувати землю, ні розпорядитися нею на випадок своєї смерті, тому що земля все ще вважається загальним надбанням, а не особистою власністю [13].

4. Процес розвитку земельної власності суттєво обумовлювався існуванням явища, яке відіграло велику роль у розвитку людства – це завоювання. Мабуть, важко знайти такий куточок землі, який би коли-небудь не був відібраний силою в його населення і привласнений загарбниками. Але ці останні саме тому, що вони були загарбниками й володарями, не мали звички піклуватися про обробіток землі. Визнавши за собою просто законну власність (*dominium eminens*), вони залишали скороному населенню право володіння землею у вигляді лену.

Ленні умови ведення землеробства певною мірою були наближені до умов приватної власності, але усе ж таки вони залишалися обтяженими накладеними на селянина зобов'язаннями, обмеженнями, заборонами, економічними стягненнями у вигляді оброку тощо. Саме ця система власності протягом багатьох століть була базисом суспільної й політичної організації Європи в період феодалізму.

5. Занепад феодальних відносин у землеробстві, пов'язаний із концентрацією земель у руках тих, хто на ній не працює, й формування на цій основі ринкової форми організації економіки створили основу для остаточного становлення права приватної власності на землю з усіма привілеями, що містяться у цьому праві. Але приватна власність на землю ще не ідентична власності на рухоме майно: вона відрізняється від неї численними рисами, які проявляються в більших або менших обмеженнях права відчуження й придбання. У цей час існують значні формальності при передачі права власності на землю, а угоди відчуження обкладено високим митом.

6. Прирівняння права власності на землю до права власності на рухоме майно, тобто надання землевласникові можливості не лише володіти земельною ділянкою, а й розпоряджатися нею, було останнім кроком у становленні інституту приватної власності XIX ст. По суті справи, земля стає власністю, яка набуває риси рухомого майна – вона може передаватися від одного власника до іншого. Єдиною кардинальною відмінністю земельної власності, у порівнянні з власністю на рухоме майно, залишається її територіальна незмінність, тому в процесі економічного обігу землі рух здійснюють землевласники у напрямі до земельної ділянки, а не навпаки.

Право розпоряджатися земельною власністю вперше було введено в землеробській системі Австралії, створення якої тісно пов'язано з ім'ям Торренса [13]. Система земельної власності Торренса, містила у собі два важливі елементи: 1) реєстр, в якому для кожної земельної ділянки була відведена окрема сторінка, на якій було вміщено план і опис цієї власності, викладена вся її історія, починаючи з того дня, коли вона стала приватною власністю; 2) цінний папір, іноді навіть фотографічне відтворення сторінки реєстру, що вручалось власникові й замінювала нерухомість (землю); власник міг цей папір, як нерухомість, закласти, поступитися ним тощо. Мета цієї системи, як заявляв її автор, звільнити земельну власність від усіх пут, що обмежували доступ до неї [Там же].

Отже, земельна власність поступово виділяється з первісної спільності майна й набуває форми вільної приватної власності, стаючи все більше подібного до власності на рухоме майно. Цей процес здійснювався паралельно з розвитком землеробства й загальним розвитком цивілізації.

Оскільки основу аграрних відносин складають відносини власності на землю, еволюція останніх не могла не вплинути на зміну характеру аграрних відносин, який залежить від того, яким чином залучаються до економічного процесу в аграрній сфері основні фактори виробництва, що можуть знаходитись у власності різних суб'єктів цих відносин. Ми свідомо не торкаємось в межах даного аналізу причин, особливостей і наслідків процесу поділу праці, лише констатуємо, що він із самого початку вміщує у собі поділ умов і знарядь праці, сприяючи тим самим подрібненню накопиченого майна між різними власниками [16].

Вивчення генезису власності на землю дозволяє виявити одну характерну відмінність земельної власності від усіх інших її видів – це спосіб присвоєння, який пов'язаний із захопленням території з метою подальшого використання земельної ділянки для виробництва життєвих благ. Отже, відносини власності уособлюють в собі два типи відносин: відносини привласнення (присвоєння) і відносини використання (володіння). Відносини володіння обумовлюють способи поєднання факторів виробництва, матеріально-технічну основу виробництва, розподіл праці тощо і тому є визначальними в розвитку аграрних відносин.

Еволюція відносин власності на землю вплинула на зміну характеру аграрних відносин, який обумовлюється способом залучення до економічного процесу основних факторів виробництва, які можуть знаходитись у власності різних суб'єктів цих відносин. Таким чином, характер земельних відносин у процесі їх

еволуції змінювався в напрямі від суспільного до приватного і знову до суспільного, а разом із цим змінювалися і типи аграрних відносин.

Література:

1. *Буздалов И. Н.* Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития / И. Н. Буздалов. – М. : Наука, 1993. – 270 с.
2. *Георгиевский П. И.* Политическая экономия / П. Георгиевский. – СПб. : Тип. Морск. мин-ва, 1904. – Т. 1. – 321 с.
3. *Гоббс Т.* Избранные сочинения / Т. Гоббс ; [пер. А. Гутермана]. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – 276 с.
4. *Гроций Г.* Энциклопедический словарь : в 43-х т. / Изд. Ф. Брокгауза, И. Е. Ефрона. – СПб., 1898. – Т. 18. – С. 779–780.
5. *Другак В.* Економічне походження власності на землю / В. Другак // Землевпорядний вісник. – 2008. – № 5. – С. 28–30.
6. Економічна енциклопедія : у 3-х т. / редкол. : С. В. Мочерний (відпов. ред.) та ін. – К. : Академія, 2000. – Т. 1. – 864 с.
7. *Зелигман Эд.* Основы политической экономии / Эд. Зелигман ; [пер. В. Твердохлебова, М. Булагова]. – СПб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1908. – 579 с.
8. *Ленин В. И.* Новые хозяйственные движения в крестьянской жизни / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : изд. 5-е. – М. : Политиздат, 1979. – Т. 1. – 662 с.
9. *Локк Дж.* Избранные философские произведения : в 2 т. / Дж. Локк. – М. : Соцэкгиз. – 1960. – 532 с.
10. *Маркс К.* Капітал. Критика політичної економії / К. Маркс. – К. : Держполітвидав., 1952. – Т. III. – 926 с.
11. *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 23. – 907 с.
12. *Монтескье Ш. Л.* Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
13. *Пасемко Г. П.* Еволюція державного регулювання відносин власності на землю / Г. П. Пасемко // Держава та регіони. – 2008. – № 1. – С. 167–172. – (Серія “Державне управління”).
14. *Публий В. М.* Сельские поэмы. Букомки. Георгики / В. М. Публий ; [пер. С. Шервического]. – М. – Л. : Akademia, 1933. – 167 с.
15. *Спенсер Г.* Сочинения : полные переводы / под общ. ред. Рубакина. – К. ; СПб. ; Х., 1899. – 544 с.
16. *Третьяк А.* Закон формування економічних відносин власності на землю / А. Третьяк // Землевпорядний вісник. – 2008. – № 5. – С. 24–27.
17. *Фихте И. Г.* Избранные сочинения / пер. под ред. Е. Трубецкого. – М. : Т-во тип. А. И. Мамотова, 1916. – Т. 1. – 521 с.
18. *Шталь Ф. Ю.* Энциклопедический словарь : в 43 т. / Изд-во Ф. Брокгауза, И. Е. Ефрона. – С. Пб., 1903. – Т. 78. – С. 867–868.

Надійшла до редколегії 07.02.2013 р.